

<https://doi.org/10.30546/114578.2026.3010.168>

TÜRK DİLLƏRİNİN FORMALAŞMA TARİXİ VƏ MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Razim Məmmədov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<http://ORCID.org./0000-0002-5694-9501>
r_mamedli@mail.ru

Xülasə

Məqalədə qədim türk dillərinin inkişaf mərhələləri, formalaşma tarixi, qarşılaşdığı çətinliklər və türk dillərinin müasir problemlərindən söhbət açılır, onların həlli yolları barədə fikir və mülahizələrə münasibət bildirilir. Türkoloq alim, professor Mədət Çobanovun bu istiqamətdə apardığı elmi-nəzəri fikirləri təhlil edilir. Alimin fikrincə, qədim tarixə malik olan Altay dilləri ailəsinə bütün türk xalqları və türk dilləri kimi Azərbaycan türkləri də tarixən müəyyən inkişaf yolu keçmiş və zaman-zaman öz yazı sistemlərini daha da təkmilləşdirmişlər. Onun qənaətinə görə tarix boyu türk dillərinin mənəvi mədəniyyəti eyni istiqamətdə inkişaf etmişdir. Ona görə də bu prinsipdən çıxış edən tədqiqatçı qətiyyətlə bildirir ki, türk dillərinin qarşılaşdığı müasir problemlərin həlmi üçün ilk növbədə Altay epoxasından üzvi bəri qədim dillərin birliyinə doğru istiqamət götürmək, hər şeydən əvvəl, türklərin öz qədim soykökünə, tarixinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, incəsənətə, tarixi sınaqlardan çıxmış adət-ənənələrinə, türk inamına və xarakterinə, etik və estetik görüşlərinə diqqət yetirmək zəruridir. Məqalədə əsasən bu sahələrlə bağlı söylənilən fikirlərə diqqət yetirilir.

Açar sözlər: türk xalqları, Altay dilləri, Azərbaycan dili, ədəbi dil, Türkoloji qurultay, müasir problemlər, yeni mülahizələr, professor Mədət Çobanov.

THE HISTORICAL FORMATION OF TURKIC LANGUAGES AND ITS CONTEMPORARY PROBLEMS

Razim Mammadov

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The article discusses the stages of development of ancient Turkic languages, the history of their formation, the difficulties they faced and the modern problems of Turkic languages, and expresses an attitude to the ideas and considerations about the ways to solve them. The scientific and theoretical ideas of the Turkologist, Professor Madat Chobanov in this direction are analyzed. According to the scientist, like all Turkic peoples and Turkic languages of the Altai language family, which has an ancient history, Azerbaijani Turks have historically gone through a certain path of development and from time to time have further improved their writing systems. According to his conclusion, the spiritual culture of Turkic languages has developed in the same direction throughout history. Therefore, the researcher, proceeding from this principle, firmly states that in order to solve the modern problems faced by the Turkic languages, it is necessary, first of all, to take a direction towards the unity of ancient languages, dating back to the Altai epoch, and, above all, to pay attention to the ancient roots, history, culture, literature, art, customs and traditions of the Turks that have emerged from historical trials, Turkish beliefs and character, ethical and aesthetic views. The article mainly focuses on the ideas expressed in these areas.

Key words: turkic peoples, Altai languages, Azerbaijani language, literary language, Turkological congress, contemporary problems, new considerations, professor Madat Chobanov.

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКОВ И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Разим Мамедов

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В статье рассматриваются этапы развития древних тюркских языков, история их формирования, трудности, с которыми они сталкивались, и современные проблемы тюркских языков, а также выражается отношение к идеям и соображениям о путях их решения. Анализируются научные и теоретические идеи тюрколога, профессора Мадата Чобанова, в этом направлении. По мнению учёного, как и все тюркские народы и тюркские языки алтайской языковой семьи, имеющие древнюю историю, азербайджанские тюрки исторически прошли определённый путь развития и время от времени совершенствовали свои системы письма. По его

заклучению, духовная культура тюркских языков развивалась в одном и том же направлении на протяжении всей истории. Таким образом, исходя из этого принципа, исследователь твердо утверждает, что для решения современных проблем, стоящих перед тюркскими языками, необходимо, прежде всего, двигаться в направлении единства древних языков, восходящих к алтайской эпохе, и, прежде всего, уделять внимание древним корням, истории, культуре, литературе, искусству, обычаям и традициям тюрков, сформировавшимся в результате исторических испытаний, тюркских верований и характера, этических и эстетических взглядов. Статья в основном посвящена идеям, выраженным в этих областях.

Ключевые слова: тюркские народы, алтайские языки, азербайджанский язык, литературный язык, тюркологический конгресс, современные проблемы, новые соображения, профессор Мадат Чобанов.

Giriş/Introduction

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı verdiyi 9 noyabr 2005-ci il tarixli sərəncamından sonra qurultayın keçirilməsinin məqsədi, onun təşkilatçıları, müzakirəyə çıxarılan məsələlər, keçirilən iclaslar və s. ilə bağlı bir sıra araşdırmalar aparılmış, kitab və məqalələr çap olunmuşdur, qurultayın müsbət və mənfi cəhətlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Filologiya elmləri doktoru, professor Mədət Çobanovun 2006-cı ildə işıq üzü görən “Birinci Türkoloji Qurultay və türk dillərinin müasir problemləri” adlı kitabında da bu tarixi hadisədən bəhs olunur. Alim türk dillərinin müasir probleminə toxunaraq yazırdı: *“Hər şeydən əvvəl, Avropa və Asiya qitələrində yaşamış, qədim tarixə malik olan türk xalqlarının keçmiş şərəfli və keşməkeşli tarixi yalnız kitablarda, kitablarda, arxiv sənədlərində yox, eyni zamanda, o həm də mənşəyi və tipologiyası cəhətdən bir-birinə yaxın və qohum olan türk dillərinin “tarixi yaddaşı”nda həkk olunması və tədricən inkişaf edə-edə bu günümüzdə qədər gəlib çatması ilə əlaqədar olmuşdur”* [Çobanov, 2006:3]. Məsələni müasir dövrün əsas problemi kimi dəyərləndirən professor onun çıxış yolunu *“Altay epoxasından üzü bəri qədim dillərinin birliyinə doğru istiqamət götürmək, hər şeydən əvvəl, türklərin öz qədim soyköünə, tarixinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, incəsənətə, tarixin sınaqlarından çıxmış adət-ənənələrinə, türk inamına və xarakterinə, etik və estetik*

görüşlərinə qayıtmaq” da [Çobanov, 2006:3] görür, bir sıra qiymətli mülahizələr söyləyərək onların reallaşmasının elmi əsaslarını nəzərə çatdırır.

Türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşmasını, integrasiya etməsini müasir dövrdə həllini gözləyən ən aktual problem hesab edən professor Mədət Çobanov qeyd edirdi ki, *“dünyanın istər mənşəcə qohum olan və istərsə də dini baxımdan eyni inama, mədəniyyətə xidmət edən ayrı-ayrı xalqları siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən bir-birinə yaxınlaşdığı, bir-birinə integrasiya olduğu kimi, soykökü, mənşəyi-qohumluğu, dini-inamı, adət-ənənələri də bir-birinə demək olar ki, eyni olan türk xalqlarının da siyasi, iqtisadi, mədəni və strateji baxımdan bir-birinə yaxınlaşması, bir-birinə qovuşması, integrasiyası günün ən aktual məsələlərindən biri olmalıdır”* [Çobanov, 2006:4]. Alimin fikrincə, məsələnin həlli *“fikir və düşüncəni türk xalqlarının ədəbi dillərinin birliyinə doğru yönəltmək”* istiqamətində aparılarsa bu, problemin tezliklə çözülməsinə səbəb olar. O gəlidiyi qənaətləri belə ümumiləşdirir: *“Çünkü hər bir xalq bəşəriyyətə özünün qədim köklərə, ənənələrə malik ana dili ilə təqdim edir. Bu təqdimat isə, hər şeydən əvvəl, özünü etnoqrafik (adət-ənənələrə və məişət münasibətləri), etnopsixoloji (xalqın elmi düşüncə tərzini, düşüncə dairəsini), mifoloji (xalqın inamlar dünyasının sirrini öyrənmə) və digər strateji sahələrdə bürüzə verir”* [Çobanov, 2006].

Qədim tarixə malik olan Altay dilləri ailəsinə mənsub olan başqa türk xalqları və türk dilləri kimi Azərbaycan türkləri də qədim zamanlardan üzü bəri müəyyən inkişaf yolu keçmiş, zaman-zaman yazıda müxtəlif sistemli əlifbalardan istifadə etmişlər. Professor Mədət Çobanov tamamilə haqlı olaraq vurğulayır ki, *“tarixən türk xalqlarının mənşəyi, soykökü bir olduğu kimi, türk xalqlarının dili də eyni geoloji mənşəyə və tipoloji sistemə malik olmuşdur. Tarix boyu türk dillərinin mənəvi mədəniyyəti eyni istiqamətdə inkişaf etdirilmişdir. Bu mənada, qədim Orxan-Yenisey yazılı abidələri də, Mahmud Kaşğarlının “Divani-lügəti-ül türk” kitabı da, digər qədim “Oğuznamə”lər də türk xalqlarının ortaq mənəviyyət abidələri hesab olunur”*... [Çobanov, 2006:8]. Türk xalqlarının ortaq mənəviyyət abidələrindəki materiallardan çıxış edən alim *“bəşəriyyət tarixində ilk dövlət qurmuş, imperiyalar yaratmış, bir neçə minillik dövlətçilik ənənələri olan türklərin dil və mədəniyyət birliyi də vahid tellərlə bağlı olmuşdur”* söyləməklə maraqlı bir konsepsiya irəli sürmüş olur. M.Çobanov kitabda qədim türk dillərinin inkişaf mərhələləri, qarşılaşdığı çətinliklərdən söhbət açaraq vurğulayır ki, müxtəlif dövrlərdə, xüsusilə də XIX-XX əsrlərdə ayrı-ayrı bölgələrdə yaşayan türklərin əlifbalarının müəyyən təzyiqlərə məruz qalması, islahatlar aparılması bəhanəsilə əlifbanın tez-tez dəyişdirilməsi məsələlərinə toxunmuş və aparılan bu məkrli siyasətin əsl

mahiyyəti haqqında tarixi sənəd və faktlara əsaslanaraq qiymətli elmi-nəzəri fikirlər söyləmişdir.

Türk xalqlarının, onların ədəbi dillərinin, mənəvi birliyinin reallaşdırılması yönündə söylənilən təkliflərin həyata keçirilməsi üçün bu gün respublikamızda kifayət qədər faydalı işlər görülüb və görülməkdədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyinin keçirilməsinə dair imzaladığı 22 oktyabr 2025-ci il tarixli Sərəncamında türk xalqlarının mənəvi dirçəlişinin daha da inkişafı üçün proqram xarakterli aktual məsələlərin həlli yolları aydın şəkildə öz əksini tapıb. Sərəncamda deyilir: *“Birinci Türkoloji Qurultayın vaxtilə irəli sürdüyü bir çox ideyalar müasir şəraitdə uğurla gerçəkləşdirilir. Türk dünyasının yenidən vahid ailə şəklində formalaşması istiqamətində diqqətəlayiq nailiyyətlər qazanılmışdır. Türk ölkələri arasında qardaşlıq ruhu ilə müttəfiqlik münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və qarşılıqlı mədəni əməkdaşlıq əlaqələrin dərinləşməsinə doğru qətiyyətlə atılan addımlar artıq davamlı xarakter daşımaqdadır”* [1].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin söylədiyi “türk ölkələri arasında qardaşlıq ruhu ilə müttəfiqlik münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və qarşılıqlı mədəni əməkdaşlıq əlaqələrinin dərinləşməsinə doğru qətiyyətlə atılan addımlar artıq davamlı xarakter daşımaqdadır” konseptual ideyaları müasir dövrdə müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün kitabda öyrənilməsinə ehtiyac duyulan silsilə məsələlərlə rastlaşılır. Xüsusilə də Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, onun digər türk xalqlarının ədəbi dili ilə müqayisəli təhlili, eləcə də digər məsələlərin hərtərəfli öyrənilməsinə bu gün daha geniş imkanlar açıldığı bildirilir. Onun dövrümüzlə səsleşən məsələlərdən biri ali məktəblərdə “Altay dilləri ailəsində Azərbaycan-türk dilinin mövqeyi” adında seçmə fənninin tədrisi ilə bağlıdır. Bu fənn çərçivəsində öyrənilməsi nəzərdə tutulan mövzulardan söhbət açan alim yazırdı ki, tələbələr Altay dilləri arasında Azərbaycan-türk dilinin mövqeyi, yayılma arealı, təşəkkül tarixi, dilimizin formalaşmasında dildaxili və dilxarici faktorların rolu, dövlət statusu, təsir dairəsi, tədqiq olunma tarixi, əlifbamız və repressiyalar, türk ədəbi dillərinin xalqımızın milli sərvəti olması problemləri və ona münasibət məsələləri, mətbuat və efir verlişlərinin dili haqqında qeydlər və s. ilə geniş və ətraflı tanış olacaqlar” [Çobanov, 2006:16]. Türk xalqlarının mənəvi birliyinin daha da güclənməsinə yönəlmiş bu müddəalardan çıxış edərək onu da vurğulamaq lazımdır ki, heç şübhəsiz, bu fənnin əsas məqsədlərindən biri də türk xalqlarının tarixi birliyi, yaxınlığı və qohumluğu ilə bağlı vaxtilə yazılması və söylənilməsi yasaq olunmuş fakt və fikirlər də tədris prosesində tələbələrə

aşılmalıdır, bu da gənclərimizin milli-mənəvi dəyərlərimizə daha dərinləndirən bağlanmasına səbəb olacaqdır.

Professor Mədət Çobanov kitabda Altay dilləri ailəsinin təsnifatını verərkən belə qənaətə gəlir ki, *“bu dil ailəsinə daxil olan bütün türk dilləri mənşəcə bir-birinə qohum olduğu kimi, onların dil əsası da (yəni əsas və ya ulu dil), dilçilik əsası da (səs tərkibi, əsas lüğət fondu, qrammatik quruluşu) bir-birinə daha yaxındır”* [Çobanov, 2008:47]. Alim Altay dilləri ailəsinə daxil olan bir neçə dilin, xüsusilə də Azərbaycan-türk və Osmanlı-türk dillərinin tarixin müəyyən mərhələlərində digər dillərə nisbətən sürətlə inkişafına və həmin dillərin özünün zənginliyinə görə fərqləndirmişdir. Tədqiqatçının qənaətinə görə, xalqımızın lap qədimdən inkişaf edə-edə gələn elm və mədəniyyəti də Azərbaycan-türk dilinin xüsusi mövqeyə malik olmasında müəyyən dərəcədə rol oynamışdır. Türk xalqlarının ədəbi dillərinin istedadlı tədqiqatçısı olan mütəxəssis öz fikirlərini belə ümumiləşdirir: *“Azərbaycan-türk dili sait səslərin çoxluğu və ahəngdarlığı ilə musiqi, məcazların qədimliyi və zənginliyi ilə poeziya; sözlərin məna çaları və məzmun ifadəliliyi ilə nəsr; ifadə tərzinin yığcam və lakonikliyi ilə dram; ümumişlək sözlərin zənginliyi, rəngarəngliyi və kütləviliyi ilə jurnalistika; termin və termin səciyyəli sözlərin sabitliyi ilə elm; ictimai-siyasi terminlərin zənginliyi ilə siyasət və diplomatiya dili kimi insan təfəkkürünün bütün fikir və düşüncələrini, ehtimal və mülahizələrini əks etdirmək qabiliyyətinə malik ən ahəngdar, ən qədim və ən zəngin dillərdən biridir”* [Çobanov, 2008:59].

Azərbaycan-türk dillərinin sadəliyi, səlisliyi, ahəngdarlığı, musiqiliyi, yığcamlığı və cəlbədiciliyi ilə dünya dillərindən əsaslı şəkildə fərqləndiyindən bəhs edən professor onu da vurğulayır ki, *“bu dildə insan təfəkkürünün ən incə mətləblərindən – ülvə məhəbbət hisslərindən tutmuş düşmənə bəslənən kin-küdurət və nifrət hisslərinə; dostla dost, düşmənlə düşmən dilində danışmaq imkanı olan; sadə məişət fikirlərindən tutmuş ən mürəkkəb, ən mücərrəd elmi və ictimai-siyasi mülahizələri sərbəst şəkildə ifadə etmək olar. Məhz buna görə də, Qafqazda yaşayan bir sıra etnik qruplar və ya xalqlar orta əsrlərdən üzü bəri Azərbaycan-türk dilindən öz ana dilləri kimi istifadə etmiş, indi də edir və gələcəkdə də istifadə edəcəklər. Başqa sözlə desək, tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Azərbaycan-türk dilindən Qafqazda və Yaxın Şərqdə bir növ beynəlxalq dil kimi istifadə olunmuşdur”* [Çobanov, 2006:39].

Kitabın *“Azərbaycan-türk şifahi ədəbi dili və onun təşəkkül tarixi”*, *“Azərbaycan-türk dilinin sürətli təşəkkülündə dildaxili və dilxarici faktorların rolu”*, *“Azərbaycan-türk yazılı ədəbi dili və onun təşəkkül tarixi”*, *“Azərbaycan-türk dilinin dövlət statusu haqqında”*, *“Azərbaycan-türk dilinin təsir dairəsi”*,

“Azərbaycan-türk dilinin tədqiqata cəlb olunması tarixi” və sairə bölmələrində bir sıra tarixi məxəzlərə nəzər salınır, onların üzərində ciddi elmi tədqiqat işi aparılır, çoxlu sayda fakt və dəlillərə münasibət bildirilir, şifahi və yazılı ədəbi nümunələr müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Alim böyük zəhmət tələb edən elmi tədqiqatlarını ümumiləşdirərək mükəmməl ədəbi-nəzəri konsepsiyalar irəli sürür və onların elmi həllini verə bilir.

Nəticə/Conclusion

Ümummillî Lider Heydər Əliyev dilimizin tarixi kökləri və zənginliyi ilə bağlı iftixar hissilə deyirdi: *“Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm... Gərək hər bir vətəndaş öz Vətəninə görə, öz millətinə görə, öz xalqına görə, öz ana dilinə görə milli qürur hissi keçirsin, azərbaycanlı olması ilə fəxr etsin”* [Çobanov, 2006:33].

“Ana dilimiz milli qeyrətimiz”dir söyləyən professor Mədət Çobanov əsl vətənpərvər ziyalı kimi Azərbaycan dilini bütün varlığı ilə sevir, onu xalqımızın mənəvi birliyi, həyatı və mübarizəsinin qüdrətli silahı və gələcəyi hesab edir. O, böyük qürur hissilə *“Ana dilimiz xalqımızın tarixən təşəkkül tapmış milli vətəni, milli dövləti və siyasi istiqlaliyyətidir, azadlığıdır, müstəqilliyidir, tərəqqisidir, həyat yoludur, canlı tarixdir, mənəvi dövləti, şan-şöhrəti və iftixarıdır”* [Çobanov, 2006 :106] deyir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyinin keçirilməsinə dair imzaladığı 22 oktyabr 2025-ci il tarixli sərəncamı // “Azərbaycan” qəzeti. – 22 oktyabr 2025-ci il.
2. Çobanov, M. (2006). Birinci Türkoloji Qurultay və türk dillərinin müasir problemləri. – Bakı: “Azatam”. – 152 s.
3. Çobanov, M. (2008). Türk dillərinin birliyinə doğru. I cild. İkinci nəşr. –Bakı: “Təhsil” EİM. – 280 s.
4. Çobanov, M. (2006). Birinci Türkoloji Qurultay və türk dillərinin müasir problemləri // “Şərqi səsi” qəzeti. – mart, № 07-08.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 26.01.2026

Qəbul edilib 12.02.2026

Nəşrə tövsiyə edib Könül Həsənova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent